

Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Kazısı: Harbetsuvan Tepesi

Celal Uludağ* - Bahattin Çelik**

Giriş

Şanlıurfa ilinde 1997 yılından itibaren yapılan araştırmalar, bölgede “T” şeklinde dikili taşlarla sembolize edilen pek çok kült merkezinin keşfedilmesini sağlamıştır (Harita 1). Genellikle, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi (PPNA) ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresine (PPNB) tarihlendirilen ve Göbekli Tepe'nin III. ve II. tabakası ile çağdaş olan bu kült merkezlerinden üçü Göbekli Tepe ile aynı boyutta, hatta daha büyük merkezlerdir. Karahan Tepe, Ayanlar Höyük ve Tepehan Höyük'te yapılan araştırmalar bu merkezlerin Göbekli Tepe'nin III. tabakası ile çağdaş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Harbetsuvan Tepesi, Sefer Tepe, Kurt Tepesi ve Taşlı Tepe gibi küçük boyutta olan diğer kült merkezleri ise genellikle 5-15 dekarlık bir alana sahip ve Göbekli Tepe'nin II. tabakası ile çağdaştır. Son yıllarda, Göbekli Tepe'de yapılan sondajlarda, özellikle tepenin batı bölümünde sivil mimariye benzer unsurlar tespit edilmiştir¹. Bu mimari buluntular, en azından kült merkezlerinin etrafında PPNA Dönemi'nden itibaren sivil özelliklerin de var olabileceğine işaret etmesi açısından son derece önemli bir kanıttır.

2017 yılında bu küçük kült merkezlerinden biri olan Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan kurtarma ve temizlik çalışmasında, ortaya çıkartılan mimarinin Göbekli Tepe II. tabaka mimarisine benzer olduğu anlaşılmıştır. Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan çalışmalarda şimdye kadar sivil mimari izine rastlanmamıştır.

Karahan Tepe'ye yaklaşık 7 km mesafede bulunan Harbetsuvan Tepesi, yüksek bir tepenin üzerine kurulu, Harran ovasının neredeyse tümünü görebilecek bir

* Şanlıurfa Müzesi Müdürü, Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü, Şanlıurfa/TÜRKİYE, celal.uludag@kulturturizm.gov.tr ORCID: 0000-0003-0456-0016

** Prof. Dr., İğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İğdır/TÜRKİYE, bahattin.celik@igdir.edu.tr; c.bahattin@gmail.com ORCID: 0000-0001-8386-0062

1 Lee Clare, “Göbekli Tepe 2017 Yılı Çalışmaları”, *07 Mayıs 2018 Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 07-11 Mayıs 2018, Troya Kültür Merkezi Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

panoramaya sahiptir. Çevresinde yapılan araştırmalarda, yamaç yerleşimleri, tuzak alanları ve kaya altı sığınakları tespit edilmiştir. Yamaç yerleşimleri yaklaşık 3-5 dekar büyüklüğünde ve yönleri güney, batı veya güneybatıya bakmaktadır. Yamaç yerleşimlerinin kurulmasının nedenleri, bölgede yer alan ceylanlar ve buna bağlı olarak yapılmış olan tuzak alanları olmalıdır. Sonuç olarak, Harbetsuvan Tepesi, tuzak alanları, yamaç yerleşimleri ve kaya altı sığınakları ile bağları olan bir merkez gibi durmaktadır. Yanı başında yer alan Karahan Tepe'ye göre Harbetsuvan Tepesi'nin ovaya hâkim bir yerde kurulmuş olması, sanki bu merkezin Karahan Tepe için kurulmuş olduğu izlenimini de vermektedir.

2017 Yılı Harbetsuvan Kazısı

İlk kez 2014 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiş olan Harbetsuvan Tepesi, Şanlıurfa ilinin Eyyübiye ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır². Harbetsuvan Tepesi, Şanlıurfa'nın yaklaşık 55 km doğusunda Tektek Dağları olarak bilinen bir platonun içinde yer almaktadır (Resim 1)³. Şanlıurfa bölgesinde yer alan Harran ovasının çevresinde konumlanmış Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem (PPN) merkezleri gibi Harbetsuvan Tepesi de Harran ovasının doğu kenarında yüksek bir platonun üzerinde yer almaktadır. Tektek Dağları'nın batı sınırını oluşturan bir tepenin üzerinde yer alan yerleşimin batısında Harran ovası uzanmaktadır. Harbetsuvan Tepesi'nde yapılan yüzey araştırmasında, yüzeyinde ana kayaya oyulmuş havuzlar, çakmaktaşıdan ve obsidyenden yapılmış aletler tespit edilmiştir⁴. Ele geçen buluntular sayesinde, yerleşimin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in B evresinde (PPNB) küçük bir kült merkezi olarak kurulduğu anlaşılmıştır. Ayrıca tepenin yüzeyinde pek çok sayıda, Nevali Çori, Sefer Tepe, Hamzan Tepe ve Göbekli Tepe'den bildiğimiz "T" şeklinde dikili taşlara da rastlanmıştır⁵. Yerleşim yerinde yapılan araştırma sonucu, kaçak kazıcılar tarafından kazılmış bir alanda açığa çıkartılmış olan "T" şeklindeki bir dikme taşın üzerinde parmak kabartmaları da tespit edilmiştir⁶.

2 Bahattin Çelik, "Differences and Similarities between the Settlements in Şanlıurfa Region where "T" Shaped Pillars are Discovered", *TÜBA-AR* S. 17 (2015a), s. 12-14; Bahattin Çelik, "Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması", *Belgü*, S. 2 (2015b), s. 81.

3 Harbetsuvan Tepesi'ne iki farklı yoldan gidildiği için bazı yayınlarda 45 km yazılmıştır. Bkz. Çelik "T shaped Pillar are Discovered", s. 12.

4 Bahattin Çelik, "A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi" *Documenta Praehistorica* S. 43 (2016), s. 422-424, fig.8,10.

5 Çelik, "Harbetsuvan Tepesi" s. 422-423, 425, fig. 3,4,11.

6 Çelik, agm., s. 422-423, 425, fig. 3.

Harbetsuvan Tepesi, deniz seviyesinden yaklaşık 714 m yükseklikte, 39° 15' 8,76" Doğu, 37° 2' 55,23" Kuzey koordinatları arasında yer alır⁷. Tektek Dağları olarak isimlendirilen dağlık bir bölgede kurulmuştur. Tektek Dağları bölgesi; Urfa platosunun en güney kesimini oluşturan, dağ olmaktan daha çok jeomorfolojik açıdan yüksek tepeleri andıran bir yapıdadır. Su kaynağının hiç olmadığı bu bölgede, toprak erozyon sonucu kalker kayalıklara yoğun olarak rastlanılır. Bölgede su kaynakları olarak sadece yoğun yağmur yağınca akmaya başlayan dereler bulunmaktadır. Bu nedenle, bugün bile köylerdeki sarnıçlar sayesinde yağmur suları biriktirilip yaz aylarında suyun az olduğu zamanlar içilmektedir.

Harbetsuvan Tepesi'nin bugüne kadar korunmuş olan kısmı yaklaşık 6.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Yerleşim yeri, kayalık bir tepenin tam olarak en üst bölümünde yoğunlaşmaktadır. Yerleşimin yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de büyük bir kült merkezi olduğu düşünülen Karahan Tepe yer almaktadır. Bölgenin en önemli ovası olan Harran ovası, Harbetsuvan yerleşimin yaklaşık 5 km batısında bulunmaktadır. Harbetsuvan'ın 10 km güneyinde Recmelsuvan olarak isimlendirilen alanda da yüzeyde bol miktarda çakmaktaşı yatakları tespit edilmiştir⁸. Harbetsuvan Tepesi yerleşiminde, çakmaktaşı buluntuları tüm alanda yoğunluk gösterir. 1 m²'lik alana düşen çakmaktaşı sayısı yaklaşık 30 civarındadır. Bununla birlikte, yerleşime en yakın bazalt taşı kaynağı ören yerinin 15 km kuzeybatısında bulunmaktadır.

Harbetsuvan Tepesi'nde kaçak kazı sonucu ortaya çıkan tahribatın engellenmesi ve yerleşimde yapılacak kurtarma kazısı sonucu ele geçen bulguların değerlendirilmesi amacıyla, 2017 yılında Şanlıurfa Müzesi Başkanlığı'nda kazı ve temizlik çalışmalarına başlanılmıştır. İlk olarak Harbetsuvan Tepesi'nin haritalanması çalışması yapılmıştır. Kazı çalışması yapılması kararlaştırılan kaçak kazı tahribatının yaşandığı kesimlerde açmaların yerleri belirlenmiştir. 2017 yılı için üç adet karelej sisteminde açma açılarak kazı çalışması yapılmıştır. Kazı alanı içerisinde haritalama çalışması içerisinde aynı zamanda tepe alanında farklı noktalarda Poligon yükseklik noktaları belirlenmiştir. Ardından kazı çalışması yapılacak olan K-11, K-7 ve K-4 olarak isimlendirilen açmaların sınırları belirlenerek çalışmalara başlanılmıştır.

7 Çelik, agm., s. 422.

8 Çelik, "Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması" s. 82-83.

K11 Açması

K11 açması 10x10 m olarak açılmıştır. K11 açması kaçak kazı sonucu tahribatın yaşandığı bir alan olup içerisinde kırılmış bir şekilde ve üzerinde kabartma izleri taşıyan dikili taş parçaları yer almaktadır. Kaçak kazı alanının yer aldığı K11 açmasının kazılmasındaki amaç ise kaçak kazı sonucu ortaya çıkan tahribatın boyutunun saptanması ve belgelenmesidir.

K11 açmasında yapılan kazı çalışması ilk olarak yüzeyde görülen otların temizlenmesi işlemi ile başlamıştır. Yapılan temizlik çalışması esnasında toprak yapısının açmanın köşe kısımlarda sert bir dokuda olduğu görülürken kaçak kazı tahribatının yer aldığı açmanın orta kesiminde ve çevresinde yumuşak dokuda olduğu görülmüştür (Resim 2). Bu yumuşak toprak dolgusunun kaçak kazı esnasında çıkarılıp çukurun dışına atılması ile oluşan bir dolgudur. Kaçak kazı sonucu ortaya çıkan bu yumuşak toprak dolgusunun tahribattan etkilenmeyen açmanın köşe kesimlerdeki otların temizliği ile paralel olarak kaldırılmıştır.

Kaçak kazı tahribatı sonucu ortaya çıkan çukur içerisinde temizlik ve belgeleme çalışması yapılmış, temizlik bittikten sonra çukurun sınırları ölçülmüştür. Buna göre kaçak kazı alanının kuzey-güney yönünde 4,10 m ve doğu-batı yönünde ise 4,70 m bir genişlikte olduğu saptanmıştır. Define çukuru içerisinde, üzerinde el kabartmasının yer aldığı "T" biçimli olduğunu düşündüğümüz dikili taşın iki parça halinde kırık bir şekilde çukurun doğusunda yer aldığı saptanmıştır (Resim 3). Yapılan toprak temizliği çalışmasının ardından devam eden kazı çalışmasında burada *in-situ* durumda iki adet dikili taş saptanmıştır (Resim 4). Define çukurunun yer aldığı kesime bir bütün olarak bakıldığında, höyük geneline göre bir yükselti oluşturduğu görülmektedir. Tüm bu bulgular birlikte ele alındığında bu alan bir Tümülüs veya Kurgan özellikleri göstermektedir. K11 açmasında mezarın saptanmasına dönük olarak yapılan çalışmalar sonlandırılmış ardından çalışmalar yine tahribat çukurunda devam etmiştir. Tahribat çukurun aynı zamanda en derin seviyesi olan orta kesiminde ise seviye inme çalışması yapılmıştır. Kazı çalışması seviye inme şeklinde devam ederken, ikinci *in-situ* durumdaki dikili taş parçası açığa çıkmıştır. Açığa çıkan dikili taşın üst kısmının kırık bir şekilde olduğu anlaşılmıştır. Dikili taşın çevresinde yapılan çalışmalarda iki duvar kalıntısı açığa çıkmış ve her iki duvarın birleşme noktası da tespit edilmiştir. İlginç olan durum ise bu birleşme noktasında, mekâna giriş bölümünün yer almasıdır (Resim 5). Giriş bölümü bu PPNB Dönemi için ilk kez karşımıza çıkan bir özelliktir (Resim 6).

K7 Açması

K7 açması tıpkı K11 açması gibi kaçak kazı sonucu tahribatın yaşandığı bir açmadır (Resim7). K7 açmasında yapılan temizlik çalışması esnasında toprak yapısının sert olduğu görülmüştür. Yüzeyde yer alan otların temizliği sonrası açmanın güney kesiminde bir dizi oluşturan ve duvar olabileceğini düşündüğümüz taş öbeklerine rastlanmıştır. Kaçak kazı alanı açmanın kuzeybatısında yer alırken, K11 açmasında görülen kaçak kazı tahribatına göre daha az tahribat içermektedir. Çalışmalara kaçak kazı sonucunda ortaya çıkartılmış olan bazı taş öbekleri ve döküntü toprağın alınması ile başlanmış ve genel bir temizlik yapılmıştır. Kaçak kazı alanında bir kısmı görülen dikili taşın etrafında temizlik çalışması yapılarak ortaya çıkartılmıştır (Resim 7). Yapılan çalışmalarda, duvarlar açığa çıkmış ve bu duvarların içine yerleştirilmiş dikili taşlar tespit edilmiştir (Resim 8). Açmanın kuzeybatı köşesindeki kaçak kazı alanında, yatık vaziyette birbirine paralel *in-situ* durumda iki dikili taş parçası açığa çıkmıştır. Üst kısmı kırık olan bu dikili taşların karşılıklı olması, bir mekâna ait yapı elemanları olabileceğini göstermektedir (Resim 9).

K4 Açması

K4 açması içerisinde yer alan tahribat, açmanın kuzeybatı ve güneybatı kesiminde yer alırken K11 ve K7'ye göre daha az tahribata uğramış olduğu anlaşılmıştır (Resim 10). K4 açması üzerinde yer alan bir duvar kalıntısı, yaklaşık 25 m çapında yuvarlak bir yapının bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır⁹. Kazılara devam edildikçe bu duvar kalıntısının tek sıralı olduğu anlaşılmıştır. Bu yuvarlak yapının duvarlarındaki taşların dizilişi, tuzak alanlarındaki duvar dizilişi ile benzerlikler göstermektedir. K4 açmasında bağımsız halde çok sayıda dikili taş parçası ele geçmiştir. Bu dikili taşlar genellikle çoğu dikili taşın baş kısımlarıdır (Resim 11). Açmanın güney bölümünde yer alan bir duvarın üstünde bir heykel parçası ele geçmiştir (Resim 12). Heykel 70 cm yüksekliğinde korunmuş, falluslu oturan bir erkek heykeli olup benzerleri Karahan Tepe¹⁰ ve Göbekli Tepe'den¹¹ bilinmektedir. K4 açmasında, *in-situ* durumda yarısı duvara gömülü bir dikili taş tespit edilmiştir (Resim 13). Bu dikili taş K7 açmasında olduğu gibi benzer bir şekilde duvara

9 Çelik "Harbetsuvan" s. 421-422, fig. 5.

10 Bahattin Çelik, "Karahan Tepe: A New Cultural Centre in Urfa Area in Turkey", *Documenta Praehistorica* S. 38 (2011), s. 242-243, fig. 16.

11 Oliver Dietrich ve Klaus Schmidt, "A Short Note on a New Figurine Type from Göbekli Tepe" *Neo-Lithisc* S. 1/17, (2017), s. 43-46 fig. 1-2.

yerleştirilmiştir. Göbekli Tepe II. tabakada çok sık karşılaşılan bu mimari özellik aynı zamanda Nevalı Çori kült binasında da karşımıza çıkmaktadır. Açmanın güney batısında kaçak kazı çukurunun hemen doğusunda bir taş bank sağlam olarak ele geçmiştir. Bu taş bankın uzunluğu 1.65m, genişliği 1.16m, kalınlığı ise yaklaşık 20 cm'dir (Resim 14). Benzerleri, Göbekli Tepe ve Nevalı Çori'den ele geçmiştir. Ancak bugüne kadar sağlam olarak ele geçen tek taş bank K4 açmasında bulunan bu taş banktır.

Değerlendirme ve Sonuç

2017 yılında başlanan Harbetsuvan Tepesi kazı ve temizlik çalışması, 1 ay sürmüş ve ören yeri hakkında çok önemli sonuçlar elde edilmiştir. Kaçak kazı alanları, daha çok geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde tahrip edilmiştir. 2017 yılındaki kazılar daha çok ören yerine yapılmış olan tümülüs mezarların bulunduğu yerlerde gerçekleştirilmiştir. Bu alanlarda, yoğun olarak kaçak kazılar yapılmış ve bazı açmalarda ana kayaya kadar inilmiş olduğu anlaşılmıştır. Ören yerinin doğu ve batı sırtlarında bulunan iki tümülüs daha geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kült merkezine zarar vermiştir. Diğer kaçak kazı çukurlarında ise daha çok karşılıklı duran iki dikili taşın arası eşelenmiştir. Bu tarzdaki kaçak kazı çukurları yaklaşık 1-2 m derinliğindedir.

Harbetsuvan kazısında ele geçen uçlara bakıldığında, bunların daha çok büyük uçlar olduğu anlaşılmaktadır. Karahan Tepe'de ele geçen Nemrik tipi okuçlarına Harbetsuvan Tepesi'nde rastlanmamıştır.

Harbetsuvan Tepesi mimarisi, Göbekli Tepe II. tabaka mimarisi ile benzerdir. Ancak, Göbekli Tepe II. tabakada görülmeyen mekân girişi Harbetsuvan Tepesi'nde karşımız çıkmıştır. Harbetsuvan'daki heykeltıraşlık eserlere bakıldığında ise, Karahan Tepe ve Göbekli Tepe'de ele geçmiş olan eserlerle benzer özellikler taşıdıkları görülür. Sonuç olarak, Harbetsuvan kazısının daha şimdiden ilk kazı sezonunda umut verici buluntular sergilemesi ve bölgedeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresini aydınlatması açısından bilim dünyasına yeni bilgiler kazandıracağı düşünülmektedir.

Katkı Belirtme

Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Ardahan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) Koordinatörlüğünün 2017/009 no'lu projesi, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Sayın Ahmet Eşref Fakıbaba, Eyyübiye Belediye Başkanı Sayın Mehmet Ekinci, Peten Turizm'den Sayın İffet Özgönül ve Dr. Mahmut Tolon'a araştırmalarımıza yaptıkları katkılardan dolayı teşekkür ederiz.

Kaynaklar

elik, Bahattin, “Karahana Tepe: A New Cultural Centre in Urfa Area in Turkey”, *Documenta Praehistorica*, S.38, (2011), s. 241-253.

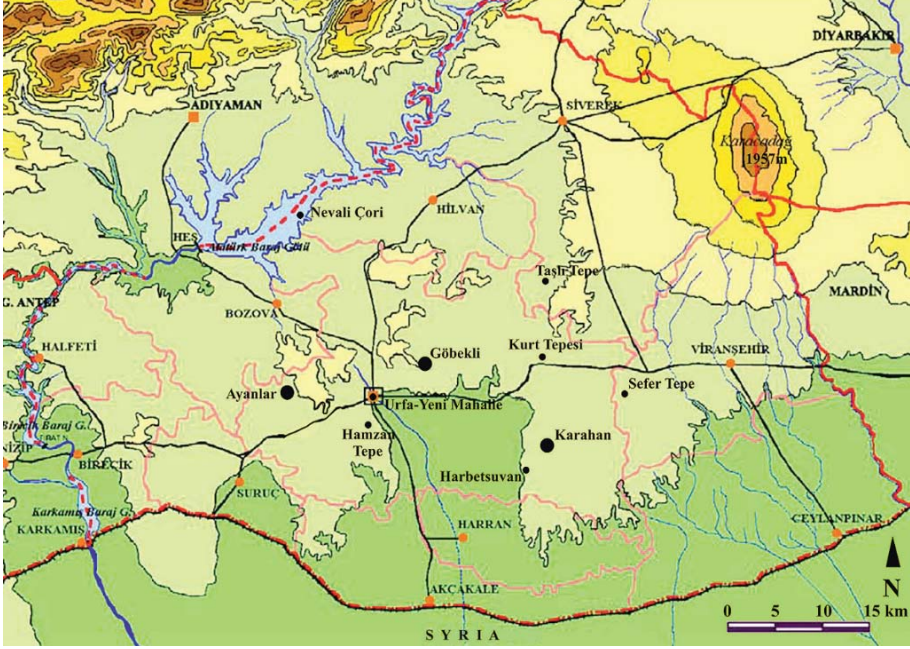
elik, Bahattin, “Differences and Similarities Between the Settlements in Şanhurfa Region where “T” shaped Pillars are Discovered” *TÜBA-AR* S..17, (2015a), s. 9-24.

elik, Bahattin, “Şanhurfa İli Yüzey Araştırması”, *Belgü*, S.. 2, (2015b), s.9-99.

elik, Bahattin, “A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi” *Documenta Praehistorica* S.. 43, (2016), s. 421-428.

Dietrich, Oliver ve Schmidt, Klaus “A Short Note on a New Figurine Type from Göbekli Tepe” *Neo-Lithisc* S.1/17, (2017), s.43-46.

Resimler

Harita 1: Şanlıurfa bölgesinde bulunan Neolitik merkezlerin yerleri

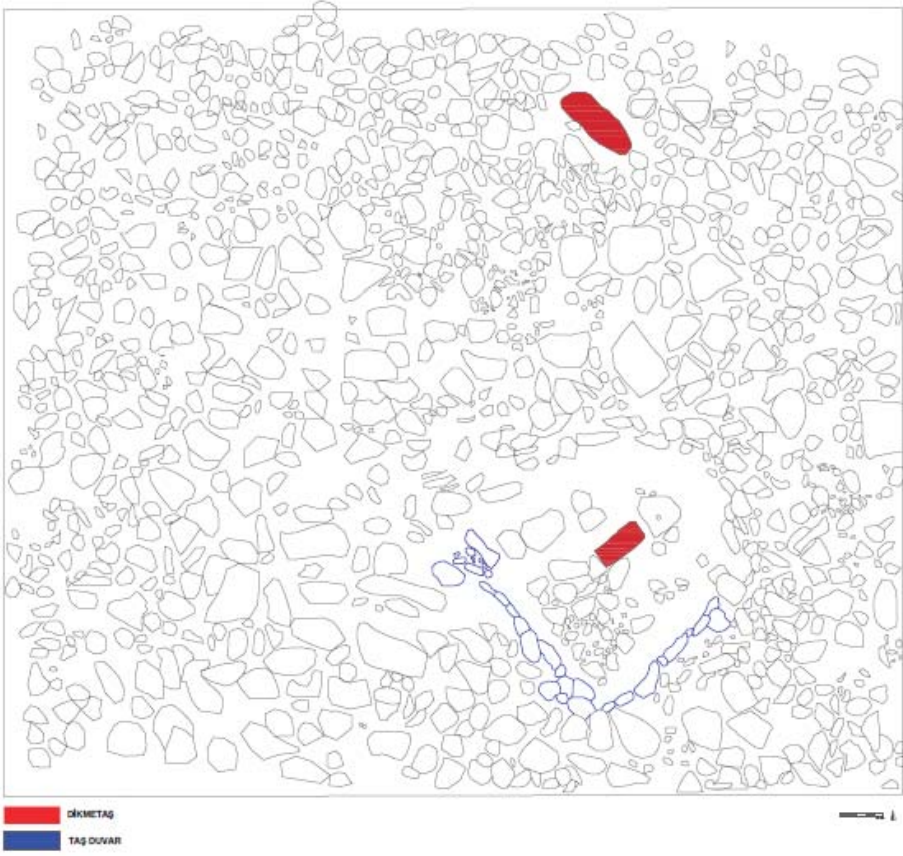
Resim 1: Harbetsuvan Tepesi'nin Kuzeyden Genel Görünümü

Resim 2: K11 Açmasının Havadan Görünümü (Foto. B. Çelik)

Resim 3: K11 Açmasından Ele Geçen Kol ve Parmak Kabartmalı Dikili taş

Resim 4: K11 Açmasının Genel Çizimi

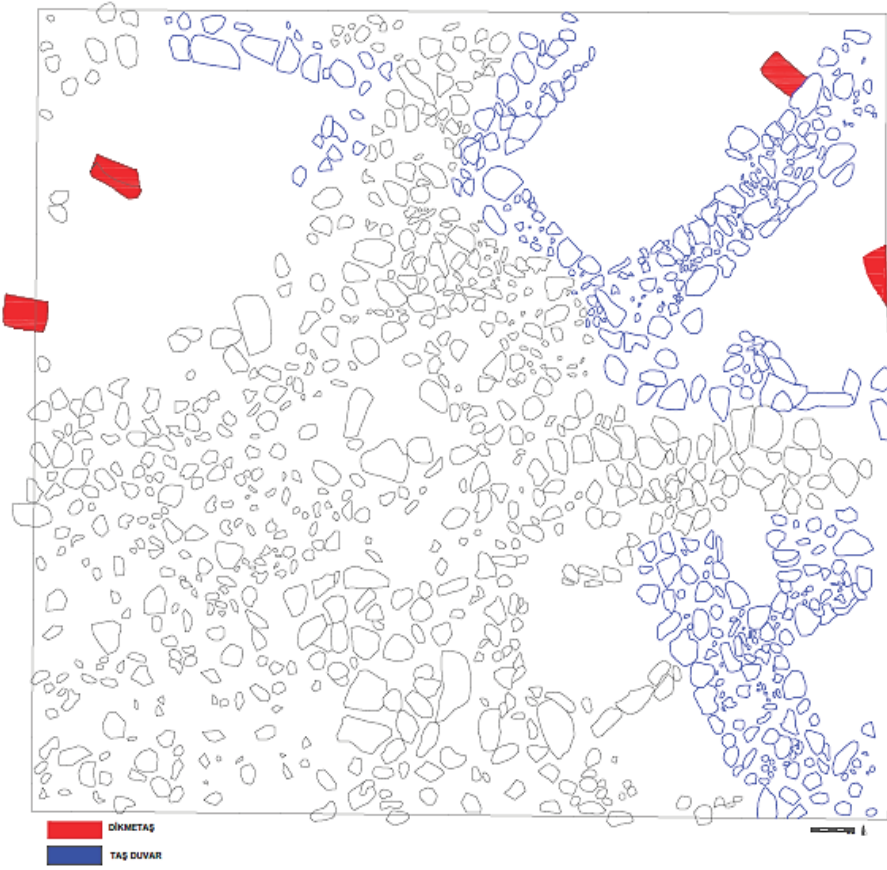
Resim 5: K11 Açmasında yer alan mekânın duvarları ve giriş bölümü

Resim 6: K11 açmasında tespit edilen mekânın giriş bölümü

Resim 7: K7 Açmasının Havadan Görünümü

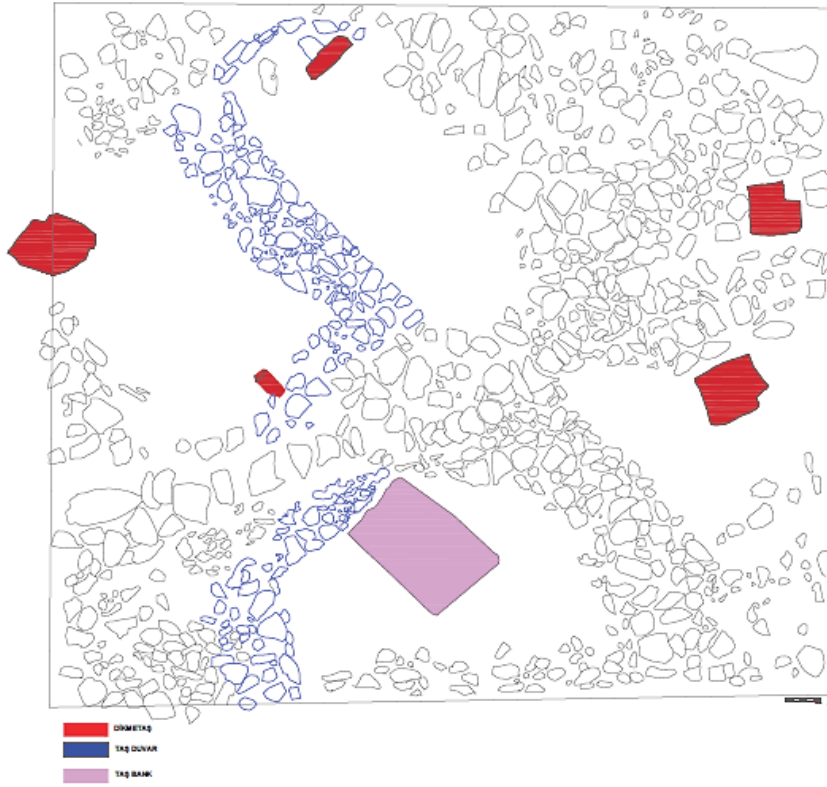
Resim 8: K7 Açmasındaki duvar kalıntıları ve dikili taşların görünümü

Resim 9: K7 açmasının kuzeybatı köşesindeki kaçak kazı çukurunda yer alan iki dikili taş

Resim 10: K4 Açmasının Havadan Genel Görünümü

Resim 11: K4 Açmasında yer alan duvar, taş bank ve dikili taşların konumu

Resim 12: K4 Açmasından Falluslu Heykel Parçası

Resim 13: K4 açmasında yarısı duvarda bulunan bir dikili taşın görünümü

Resim 14: K4 açmasında bulunmuş olan yekpare bir taş bank

